

UOT-811.521.1

Səhifə: 26-31

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.26>

Baba Məhərrəmli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TÜRK DİLLƏRİNİN KÖK MORFEMLƏRİNDƏ KOMBİNATOR SÖZ YARADICILIĞI

XÜLASƏ

Məqalədə türk dillərinin ilkin sözlərində kombinator dəyişmələr nəticəsində baş verən qədim söz yaradıcılığı proseslərindən bəhs olunur. Araşdırmada həm səsdüşümü, həm səsartımı, həm də səs yerdəyişməsi yolu ilə qədim söz yaradıcılığı prosesləri təhlil edilir. Türk dillərinin zəngin faktları ilə qədim dövrlərdə söz yaradıcılığı proseslərinin baş verdiyi isbat olunur. Müasir dövrdə kombinator səciyyəli hesab edilən fonetik hadisələr (səsdüşümü, metateza, səsartımı, səs əvəzlənmələri) qədim dövrlərdə kök sözlərdə derivatoloji funksiya daşımış, söz yaradıcılığına xidmət etmişdir. Həmçinin ilkin uzanma, sinkretiklik, fuziallaşma-asemantikləşmə ilkin söz yaradıcılığı üsullarındandır. Türk söz köklərindəki variantlılıq sonradan yeni köklərin yaranması, təşəkkülü üçün əsas qaynaq olmuşdur. İlkin söz köklərində yeni allomorfların yaranması, fonetik fərqlənmələr, variativlik söz yaradıcılığı ilə nəticələnmişdir. Kök morfemlərin tədqiqi, eyni zamanda ilkin söz yaradıcılığı proseslərinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qədim dövrdə kök sözlərdə derivatoloji proses kimi fonoloji və morfonoloji üsullar dominantlıq təşkil etmişdir. Şəkilçiləşməyə qədər olan mərhələdə yeni söz köklərinin yaranmasında fonoloji vasitələr aparıcı rol oynamışdır.

Açar sözlər: türk dilləri, kombinator, səsdüşümü, səsartımı, səs yerdəyişməsi, söz yaradıcılığı.

Giriş: 1.Səsdüşümü. Türk dillərində qədim söz yaradıcılığı vasitələrindən biri də səs reduksiyasıdır. Tarixən fonetik yolla söz yaradıcılığı vasitələrindən biri olan səs reduksiyası ilə onlarla yeni söz yaranmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, qədim dövrlərdə söz kökünün əvvəlinə (yəni anlautuna) samit artırmaqla, həmçinin söz kökünün sonunda samit reduksiyası ilə yeni sözlər yaranmışdır. Türk dillərində *kol // göl // höl // öl, kur // ur // ür* paralellikləri bu faktlara misal ola bilər. Həmin nümunələr söz köklərində səs reduksiyasının söz yaradıcılığına səbəb olduğunun sübutudur. Səsdüşümü (reduksiya) hadisəsi dilin fonoloji sisteminin inkişafı ilə bağlıdır və kombinator mahiyyət daşıyır. Lakin dilin ilkin mərhələsində səsdüşümü derivatoloji funksiya da daşımışdır.

Türkologiyada söz əvvəlində səs düşməsindən N.A.Baskakov, E.V.Sevortyan, A.M.Şerbak və B.M.Yunusəliyevin tədqiqatlarında ətraflı bəhs olunmuşdur. N.A.Baskakov türk dillərində reduksiyayı, xüsusilə söz əvvəlində samit düşməsinin köməyi ilə yeni köklərin formalaşmasını ən məhsuldar söz yaradıcılığı üsullarından biri adlandırmışdır. O, türk söz köklərinin formalaşmasında bu tipli fonetik hadisələrin əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir [15, s.175]. Azərbaycan dilçiliyində səs reduksiyası ilə söz yaradıcılığı məsələlərindən ilk dəfə geniş şəkildə S.Q.Əlizadə bəhs etmişdir [3, s.28-29; 4, s.11-15]. S.Q.Əlizadə çoxhecalı köklərdə səs reduksiyasının söz yaradıcılığına səbəb olduğunu göstərmişdir. Yəni onun araşdırmalarında təkhecalı kök morfemlərdən bəhs olunmamışdır. Müəllifin göstərdiyi ikihecalı köklərdə səsdüşümü ilə bağlı söz yaradıcılığı sonrakı prosesdir. S.Q.Əlizadə qeyd edir ki, “*müşahidələr və faktlar göstərir ki, hətta fonetik hadisələr (səs yerdəyişməsi, səsdüşümü) türk dillərində söz yaradıcılığına, yəni leksik və qrammatik vahidlərin formalaşması prosesinə biganə deyildir, ilkin köklərin araşdırılması nəticəsində meydana çıxarılan bir çox faktlar bunu bir daha sübut edir*” [3, s.49].

Səsdüşümü prosesində sadə quruluşlu sözlər daha da sadələşdiyi kimi, mövcud ikihecalı sözlərin təkhecalılaşması, bilavasitə aqlütinasiya ilə bağlı olaraq, şəkilçinin söz kökünə yanaşması ilə səciyyələnən fuziya hadisəsi və s.-də öz əksini tapır. Türk dillərində, o cümlədən oğuz qrupu

türk dillərində səsdüşümü prosesində samitlərin düşməsi daha qabarıq şəkildə özünü göstərir [13, s.80]. Ümumiyyətlə, kök sözlərin anlautunda (söz əvvəlində) samit düşməsi çox səciyyəvidir. Bu səciyyəvi xüsusiyyət əksər kök sözlərin fonosemantik inkişafında özünü göstərir. Altayşünaslıqda Ramstedt-Pellio qanununa görə, Altay dillərində söz əvvəlində bəzi samitlər sonradan fonoloji dəyişmələr nəticəsində reduksiya uğramışdır: $p\sim f\sim b\sim w\sim v > h\sim x\sim g\sim \gamma\sim q > 0$.

Vaxtilə türk dillərində kombinator xarakterli fonetik hadisələr söz köklərində məna fərqlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Kök sözlərdə reduksiyanın derivatoloji funksiya daşımından danışarkən, biz təkhecalı qədim söz köklərini nəzərdə tuturuq. Kök sözlərdə samit səsin düşməsi həm söz əvvəlində, həm də söz sonunda tarixən kombinator hadisə səciyyəsinə də daşmışdır. *Yıl-il, yut-ud-, yız-iz, yit-it-* və s. tipli misalların timsalında bu faktı görmək mümkündür. Araşdırmalar sübut edir ki, türk dillərində kar samitlərə nisbətən, cingilti samitlər təkhecalı kök morfezlərdə daha çox reduksiya məruz qalmışdır [13, s.112]. Bunun da səbəbi qədim türk söz köklərində kar samitlərin güclü və sabit mövqeyi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, söz əvvəlində *y-* anlautu qədim türk sözlərinin xüsusiyyətidir. Ancaq sonradan Azərbaycan dilində bir çox sözlərin əvvəlində *y* samiti düşmüşdür. Müasir türk dili isə bu fonetik əlaməti indi də qorumaqdadır. Türk dili ilə Azərbaycan dilindəki təkhecalı sözləri müqayisə etdikdə həmin sözlərdəki ilkin samitin Azərbaycan dilində reduksiya uğramasını görürük: türk. *yit-* Azərb. *it-*, türk. *yut-*, Azərb. *ud-*, türk. *yüz-*, Azərb. *üz-* və s. Digər türk dillərində də bu fonoloji əlamət mühafizə olunmuşdur. Bu fərqləndirici fonetik xüsusiyyətlər türk dillərinin fərdi inkişafının nəticəsi ilə bağlı yaranmışdır və yaxud da qədim dialekt fərqlərinin göstəricisidir.

F.A.Ağasioğlu qeyd edir ki, “türk dillərində *saitlə başlayan bəzi sözlərin q, k, x, h ilə başlanan variantları da vardır. Doğrudur, belə sözlərdə bəzi variantlar arasında qrammatik və ya semantik fərq yaranmışdır, lakin onların eyni yuvadan törəməsi şübhə doğurmur*”. Türk dillərində *aş // as // kaş, uç- // uş // quş* [1, s.214] diferensiallıqları reduksiyanın derivatoloji proses olmasını sübut edir. A.Vamberi etimoloji araşdırmada səsdüşməsi hadisəsinin öyrənilməsinin əhəmiyyətini göstərmişdir. Onun lüğətində söz kökləri fonovariantlar şəklində verilmişdir. Məsələn, A.Vamberi türk dillərində *kas- // kaz- // kar- // as-* “qazmaq” köklərinin müxtəlif sözlərin yaranmasında özül rol oynadığını göstərir. O, uyğur dilindəki *asıkmak* “cızmaq”, cağatay dilindəki *esmek* “qazmaq”, *kası-mak* “qaşmaq”, yakut dilindəki *kas-* “qazmaq” sözlərinin homogen olduğunu qeyd edir. A.Vamberi *k* anlautunu ilkin hesab edərək, sonradan quttural samitin düşdüyünü bildirir [25, s.22].

Bir faktı nəzərdən keçirək: tarixən **ya-* “ışılmaq, parlamaq” morfemindən **yar-* gövdəsi yaranmışdır. Həmin gövdə türk dillərindəki *yarın* “sabah”, *yaruk* “işiq” sözlərinin tərkibində qorunur. Sonradan həmin gövdədən *y* samitinin reduksiyası nəticəsində *ar // er // ir* “səhər” allomorfu təşəkkül tapmışdır. Müqayisə edək: Azərb. *erkən, ertə*, türkm. *irki* “səhərki”. Söz köklərində samit reduksiyası türk dillərinin fonotaktika xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, Azərb. *sıx-*, dolq. *ık-* “sıxmaq”, türk.d. *kuş // quş*, şum. *us* “ev qazı və ya ördəyi” [24, s.7]. Burada dilin qənaət prinsipini də nəzərə almaq lazımdır, çünki dildə qənaət qanunu, ilk növbədə, fonoloji sistemdə özünü göstərir. Linqvistik qənaət nəzəriyyəsinin banisi A.Martine yazır ki, “*məhz qənaət prinsipi dilin fonoloji sisteminin funksionallaşmasını idarə edir*” [21, s.16].

Reduksiya müxtəlif sistemli dillərdə söz yaradıcılığına səbəb olmuşdur. Məsələn, hind-Avropa dillərindəki *aqon* “od-alov” sözünün kökündə *y* samitinin reduksiyası nəticəsində yaranan **aq* gövdəsi türk dillərindəki *yak-* “yanmaq” kökünün müqayisəsində ortaya çıxır. Türk söz kökünün ikihecalılığa doğru morfoloji inkişafında səciyyəvi əlamətlərdən biri də sonradan ikihecalı və təkhecalı köklərdə səs reduksiyasının baş verməsidir. Məsələn: *tariğ - tarı // darı, kıtiğ - kiti // kıyı, kuyuğ - quyu, tiriğ - tiri* və s. Azərbaycan dilində *rı* ünsürlü sözlərin morfoloji inkişafından danışan S.Q.Əlizadə müasir Azərbaycan dilində indi ikihecalı işlənən bəzi sözlərin vaxtilə abidələrdə qapalı hecada işləndiyini göstərir: *ağrıq, ayırıq* və s. [3, s.12]. Tarixən açıq hecalı köklərin qapalıya, eyni zamanda qapalı hecalı köklərin açıq hecalı köklərə keçməsi prosesləri baş vermişdir. Həmin fonoloji hadisələr bir çox halda söz yaradıcılığı funksiyası daşıyaraq, türk dillərində yeni köklərin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

2.Səsartımı. Səsartımı (proteza) hadisəsinə müasir dövrdə kombinator xarakterli hadisə kimi yanaşılır, dilin əski dövrlərində isə səs protetikliyi yeni köklərin formalaşmasına zəmin yarat-

mışdır. Tarixən kök sözlərdə proteza, yəni səsartımı yeni köklərin yaranması üsullarından biri olmuşdur. Bu faktı *ax-* // *ak-* “axmaq” və *yağ-* “yağmaq” feillərinin etimoloji təhlilini aparmaqla müəyyənləşdirmək mümkündür. *Yağ-* feilində *ax-* feilinin semantikasından bir qədər uzaqlaşma müşahidə edilir. *Ax-* feilinin qədim variantının *aq-* // *ak-* şəklində olmasını nəzərə alsaq, həmin sözün qədim *ka “su” kökündən metateza nəticəsində yarandığını ehtimal etmək olar. Ş.B.Nafikov **ak-* “axmaq” feili ilə *ka “su” kökünün homogenliyi fikrini qəbul edir [22, s.214]. Doğrudur, bu feilin mənşəyi haqqında digər fikirlər də var. Məsələn, B.Ə.Xəlilov V.V.Radlovun lüğətində *yā-* kökünün “yağmaq” mənasında verilməsi haqqındakı məlumatı istinad edərək, bu feilin *ya-* kökündən yarandığını ehtimal edir [5, s.83]. Ancaq biz həmin ehtimalla razılaşmırıq. Güman ki, V.V.Radlovun verdiyi nümunədəki *yā-* “yağmaq” kökündə sonuncu samit reduksiyaya məruz qalmışdır. *Ax-* // *ak-* feili müasir türk və türkmən dillərində *ak-* variantındadır. Azərbaycan dilindəki *ax-* feili *k* // *x* refleksini əks etdirir. N.A.Baskakov *aq-* feili ilə *yaq~ yaγ~yaw-* “yağmaq” köklərində *y* reduksiyasının söz yaradıcılığına səbəb olduğunu bildirərək *y* anlautunu ilkin hesab edir [15, s.175]. Halbuki bizim araşdırmamız sübut edir ki, *yağ-* feili, əslində, *ak* “axmaq” kökündən *y* protetikliyi ilə formalaşmışdır. E.Z.Kajibəyov da *yağ-* feili ilə *ax-* feillərinin homogenliyini göstərir. O, həmçinin türk dillərindəki ad-feil korrelyatı olan *aq-* “axmaq” kökü ilə sami-hami dillərindəki *ku* “su, tökülmək” kökünü müqayisə edir [16, s.132]. Qeyd edək ki, hal-hazırda da müxtəlif dillərdə *ka* // *ku* “su” kökü mövcuddur. Bu qədim kökdən metateza nəticəsində müxtəlif sistemli dillərdə *ak-* // *aq-* // *ax-* “axmaq, tökülmək” feili formalaşmışdır. Analoji müqayisə: türk dillərində: *kuy-* // *quy-* // *kud-* “tökmək, axıtmaq” - *kud-* // *kuy-* < *ku “su”. Deməli, *yağ-* feili *aq-* // *ak-* // *ax-* feilinin əvvəlinə *y* səsinin artırılması yolu ilə yaranmışdır. Müqayisə edək: manc. *aq* “yağış”, het. *eku* “içmək”, ass. *agu* “su axını”, protogerm. *agra “daşqın”, yap. *aka* “müqəddəs su”, latış. *aka* “su quyusu”, selk. *ak* “çayın mənsəbi”, xant.dial. *yax* “çay”, bury. *axa* “böyük çay”. “Tökülmək, axmaq” semantikasının *su* anlayışı ilə bağlılığını qədim şumer dilindəki *šu-* “tökmək, axmaq” [24, s.28] feili ilə türk dillərindəki *su* kökünün analogiyası sübut edir.

Türk dillərində işlənən *ok* // *ög* // *oq* “ana, tayfa, nəsil” - *doğ-* “doğmaq, törəmək” - *tox “toxum”, *it-* // *id-* “göndərmək” - *yet-* “çatmaq” köklərində də protetik səs söz yaradıcılığına səbəb olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, protetik səslərin kök sözlərdə semantik və fonoloji fərq yaratması prosesinin izlərini hind-Avropa dillərindəki kök sözlərdə də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, qəd.hind.-Avr. *ar “su”, tox. *war* “su”], qəd.hind. *varsa*, “Avesta”da *vār* “yağış” [20, s.172]. Təkhəcalı köklərdə anlautdakı samitin müxtəlif dillərdəki reflekslərini nəzərə alaraq, ilkin kökün sonradan səs protetikliyinin nəticəsi kimi yeni sözə çevrilməsini müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, türk dillərindəki *qar* // *kar* “qar” sözü qədim türkcələrdən olan çuvaş dilində *xur* şəklindədir. Həmin kökün paraleli mari dilində *yur* (“yağış”) formasındadır. İlkin *ar “su” kökündən yaranan bu sözlər, görüldüyü kimi, səs protetikliyi ilə yeni sözə çevrilmişdir. H.İ.Mirzəyev *an-* və *qan-* [11, s.51], N.Hacıeminoğlu *ar-* və *yar-* [14, s.26] feillərinin homogen olduğunu göstərir. Yəni qədim *an-* “dərək etmək” və *ar-* “ayırmaq” feillərindən səs protetikliyi ilə yeni sözlər formalaşmışdır. Türk dillərində *us* // *huş*, *in* // *hin*, *ıs* // *his* paralellikləri səsartımının kök sözlərdə söz yaradıcılığına səbəb olduğunu bir daha isbat edir.

3.Səs yerdəyişməsi. M.Erdal zəngin faktlarla qədim türk dilində səs yerdəyişməsinə (metatezanı) geniş yayılmış fonoloji hadisələrdən biri kimi qiymətləndirir A.T.Kaydarov metatezanı təkhəcalı kök və əsasların variantlarının formalaşmasında əsas dildaxili amil hesab edir [17, s.98]. S.Q.Əlizadə qədim türk söz köklərində metatezanın çox zaman söz yaradıcılığı ilə nəticələndiyini göstərir [4, s.50]. Söz kökünün formalaşması probleminə kompleks yanaşmaq üçün fərqli dillərə aid nəzəri fikirləri də saf-çürük etmək lazımdır. Məsələn, sami dillərində metateza hadisəsi ilə söz yaradıcılığı tarixən çox aktiv olmuşdur. S.S.Mayzel qeyd edir ki, “*metateza və alloteza hadisələri sami dillərində o zaman məhsuldar söz yaradıcılığı vasitəsi olmuşdur ki, həmin dillərdə şəkilçilər hələ mövcud deyildi*” [19, s.24].

Həm ölü dillərdəki, həm də qədim türk yazılı qaynaqlarındakı faktlarla müasir türk dillərindəki söz köklərini müqayisə etməklə ilkin köklərin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, dialektlərimizdəki *usdamaq* “susamaq” sözünün mövcudluğu *su* sözündə qədim dövrlərdən metatezanın baş verdiyini göstərir. Əski türk yazılı qaynaqlarında da *us* “su”

komponentli sözlər işlənmişdir. Məsələn, VIII əsrə aid uyğur yazılarında *usak* “susuzluq”, *usuk* “susamaq” mənalarındadır: *usaku yança içgül* “Susayanda su iç”, *er usuktu* “Kişi susadı” [23, s.245]. *İslanmaq* feilinin tərkibindəki *is* morfemi metatezanın söz yaradıcılığındakı rolunu isbat edir. Yəni *is-sı-su* keçidləri ilə eyni kökün variantları və allomorfları yaranmışdır. B.Ə.Xəlilov *islanmaq* feilində *is* hissəsinin metatezaya uğradığını təsdiq edir, ilkin formanın *si // çi* şəklində olduğunu göstərir [5, s.80]. Qədim türk abidələrində *usu-* “içmək”, *usağ* “susuz”, *usmak-* “susuzlamaq” mənalarındadır. Müasir sarı uyğur dilində *us-* feili “susamaq” anlamını ifadə edir. *İslan-* // *islan-* feilinin etimoloji kökündə **is* “su” morfemi dayanır. Müqayisə edək: mon. *us // usun* “su”, *uslaq* “sulu”, urar. *isina* “arx, su ilə bağlı hər hansı bir suvarma sistemi”. Türk xalq danışığı dilində də *usu* “su” sözü işlənir. Deməli, *ı~u* əvəzlənməsi nəticəsində *is // us* kökü formalaşmışdır. Azərbaycan dilinin şivələrində *ussu* [Salyan] variantı da var. Uyğur dialektlərində *usa-* // *usu-* “susamaq” feili işlənməkdədir Doğrudur, *islanmaq* feilinin mənşəyi haqqında digər ehtimallar da var. Məsələn, Q.K.Bağirov bu sözün kökünü *is // is* “iy, qoxu” morfemi ilə bağlayır. Ancaq həmin hipoteza sözün semantikasında bir o qədər də öz əksini tapmır, yəni burada semantik prinsipi mütləq gözləmək lazımdır, çünki *islanmaq* anlayışı *su* məfhumu ilə əlaqədardır. Metateza kombinator xarakterli fonetik hadisə olsa da, tarixən qədim türk dilində derivatoloji proses kimi də özünü göstərmişdir. Məsələn, bəzi türk dillərində (*xak.*, *q.çalp.*, *Alt.*, *qırğ.*) *uk-* // *uq-* feili “eşitmək, qulaq asmaq” anlamındadır. Güman ki, *oxu-* feili də bu kökdən yaranmışdır. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud”da *oxu-* // *oxı-* feili “çağırmaq” mənasındadır: *Baybörə bəg bazırqanlarını yanına oxıdı, buyuruq etdi* [8, s.141]. Ç.M.Qaraşarlı yazır ki, “*hindavropaşünaslar bəzən bir çox dil ailələrinin qədim qohumluğundan qaynaqlanan nostratik elementləri yanlış olaraq, hind-Avropa dillərinin qohumluğunu sübut edən leksemlər kimi qəbul etmişlər*”. Onun fikrincə, “*vak, vək, wak* (“danışmaq, çağırmaq, söz, səs”) və qədim türk dilindəki *ok* (“səs”), *okı* (“çağırmaq”) ümumi nostratik kökdən qaynaqlanan sözlər olub, Avrasiya xalqlarının daha qədim qohumluğunu – ayrı-ayrı dil ailələrinin qohumluğunu əks etdirir” [9, s.15]. Türk dillərindəki *uk-* // *uq-* “eşitmək” feili **ku* “səs” kökünün metatezası nəticəsində yaranmışdır. Sonradan türk dillərində *uk-* // *uq-* “eşitmək” feilinin “anlamaq, dərk etmək” semantikasi yaranmışdır.

Səs yerdəyişməsi hadisəsinin izləri türk dillərinin analogi faktlarının müqayisəsində ortaya çıxır. Məsələn, ilkin morfemlərdən olan *od* morfemi sarı uyğur dilində *to* “od” biçimindədir. Əslində, bu qədim kök morfemin çin dilində metatezaya uğramış variantıdır. Şumer dilində *su // zu* kökü “bilgi, müdrik” anlamlarındadır [24, s.17]. A.M.Məmmədov şumer dilindəki *zu* “bilgi, məlumat” sözü ilə türk dillərindəki *uş* “ağıl” sözünü leksik paralel kimi izah etmişdir [10, s.7]. Morfonoloji inkişaf nəticəsində türk dillərində həmin kök çevrilmiş və yeni mənalar qazanmışdır: türk. *us* “ağıl”, *uslan-* “ağıllanmaq”, qum. *es* “yaddaş”, çuv. *as* “ağıl”, Sib.tat.dial. *is* “yaddaş”, qırğ. *es* “yaddaş”, uyğ. *əs* “ağıl, yaddaş”, Alt. *es*, Sin.uyğ. *us* “yaddaş”, lob. *es* “ağıl, yaddaş”. XI-XIV əsrlərdə müxtəlif türk dillərində *us* sözü “ağıl, yaddaş” anlamını ifadə etmişdir. Müqayisə edək: mon. *işi* “müdrük”, xant. *us* “ağıl”, çin. *si* “fikirləşmək, düşünmək”, *sı* “fikir, ideya”, sam. *u`s* “ümidini itirmək”, het. *as[s]us* “müdrük, mərhəmətli”, mans. *ūs* “ağıl”. Faktlardan görüldüyü kimi, *us* kökü çin və şumer dillərində ilkin formasını qorumuşdur. Qədim türk dilində də *us* sinkretik kök olmuşdur. Yəni *us* “həm “ağıl”, həm də “fikirləşmək” mənasını ifadə etmişdir. İlkin morfemlərin inkişafında metateza hadisəsinin tez-tez müşahidə olunduğunu nəzərə alsaq, *us-is-sı* keçidləri normal morfonoloji qanunauyğunluq sayılmalıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda *us* “ağıl, düşüncə, zəka, dərrakə” anlamında işlənmişdir: *Mərə, dini yoq əqilsiz kafir, usı yoq dərnəksiz kafir* [8, s.178]. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “iyləmək, öpmək” mənasında *yilə-* feili işlənmişdir: *Gizli yaqa tutuban yiləşdilər* [7, s.93; 8, s.110]. Bu sözün mənşəyində *iy-* “qoxu” kökünün izini görmək mümkündür. Yəni tarixən *iy-yi* metatezası nəticəsində “öpmək” semantikasını ifadə edən *yi(+lə)* kökü formalaşmışdır. Müqayisə edək: *iylə*. Türk dillərində *uş* işarə əvəzliyi də *bu // şu* əvəzliyinin metatezasından yaranmışdır [12, s.264]. Q.Ş.Kazımov metatezanın söz köklərində semantik variantların yaranmasına səbəb olduğunu xüsusi vurğulamışdır. Məsələn, o, şumer dilindəki *lu* “xalq” sözünün türk dillərindəki *el* sözünə metateza nəticəsində keçdiyini göstərir [6, s.41]. Xatırladaq ki, həmin söz ərəb dilində *al* (“nəsil, sülalə”) variantındadır. Türk və şumer dillərindəki leksik paralelləri müqayisə etdikdə kök

sözlərin əksəriyyətinin metatezaya uğradığını təsbit etmək olur. Türkoloqlar *kıs-* // *sık-* “sıxmaq” feillərinin metateza nəticəsində formalaşdığını qeyd edirlər.

Nəticə: Nəticə olaraq, qeyd edirik ki, türk dillərində asemantikləşmə, fleksiya, ilkin uzanma, sinkretikləşmə, metateza, səsdüşümü və səstartımı hadisələrinin tarixinin öyrənilməsi göstərir ki, qədim dövrdə bu üsullarla onlarla yeni söz kökü formalaşmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağasıoğlu, F.A. Prototürk dialektləri larinqal nəzəriyyə işığında // *Azərbaycan xalqı / F.A.Ağasıoğlu*. – Bakı: 2005. – s.213 – 216.
2. Əlizadə, S.Q. Azərbaycan dilində *-rɪ⁴* seqmentli sözlərin təşəkkülü // – Bakı: ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1973. №2, – s.11 – 15.
3. Əlizadə, S.Q. Azərbaycan sözlərinin sonundan samitlərin düşməsinə dair // – Bakı: ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1970. №2, – s. 26 – 29.
4. Əlizadə, S.Q. Türk dillərində ilkin köklər və onların derivatları // – Bakı: Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu, –1981. – s.47 – 50.
5. Xəlilov, B.Ə. Feillərin ilkin kökləri . – Bakı: ADPU, – 1998. – 220 s.
6. Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi . – Bakı: Təhsil, – 2003. – 583 s.
7. Kitabi-Dədə Qorqud / tərt.ed.: F.Zeynalov, S.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 265 s.
8. Kitabi-Dədə Qorqud’un izahlı lüğəti / red. A.Axundov. – Bakı: Elm, – 1999. – 203 s.
9. Qaraşarlı, Ç.M. Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri – türklər . – Bakı: Elm və təhsil, – 2009. – 280 s.
10. Məmmədov, A.M. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri // – Bakı: Azərbaycan filologiyası məsələləri, –1983. I buraxılış, – s. 5 –24
11. Mirzəyev, H.İ. Azərbaycan dilində feil . – Bakı: Maarif, – 1986. – 320 s.
12. Tanrıverdi, Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 464 s.
13. Yusifov, M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. – Bakı: Elm, –1984. – 150 s.
14. Насиєминоғлу, N. Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat, – 2016. – 320 s.
15. Баскаков, Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков – Москва: Наука, – 1979. –270 с.
16. Кажибєков, Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. – Алма-Ата: Наука, – 1986. – 272 с.
17. Кайдаров, А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке / – Алма-Ата: Наука, – 1986. – 328 с.
18. Кайдаров, А.Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи //– Алма-Ата: Проблемы этимологии тюркских языков, –1990. – с. 5-25.
19. Майзель, С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков / – Москва: Наука, – 1983. – 308 с.
20. Макаев, Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках / – Москва: Наука, – 1970. – 287 с.
21. Мартине, А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии) / – Москва: Издательство иностранной литературы, – 1960. – 261с.
22. Нафиков, Ш.В. Бореальные элементы в башкирском языке. – Уфа: Гилем, – 2003. – 302 с.
23. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: At the Clarendon Press, –1972. – 989 p.
24. Halloran, J. Sumerian Lexicon: [Electronic resource] / Version 3.0. –1999. – 159 p. // URL // <https://www.sumerian.org/sumerian.pdf>
25. Vambery, A. Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen / A.Vambery. – Ein Vepsuch. Leipzig: F.A.Brochhaus, – 1878. – 228 s.

Баба Маггеррамли

Комбинаторное словообразование в корневых морфемах тюркских языков

Резюме

В статье говорится о древних процессах словотворчества, происходивших в результате комбинаторных изменений первых слов тюркских языков. В исследовании анализируются процессы древнего словотворчества посредством как склонения, так и смещения звука. Богатые факты тюркских языков доказывают, что процессы словотворчества происходили еще в древности. В новое время фонетические явления, считающиеся характерными для комбинаторики (изменение звука, метатеза, увеличение звука, замена звука), в древности имели словообразовательную функцию в корневых словах и служили словотворчеству. Также к основным способам словотворчества относятся первоначальная растянутость, синкретичность, слияние -асемантизация. Изменение корней турецких слов стало основным источником создания и формирования новых корней в дальнейшем. Появление новых алломорфов, фонетических различий и изменчивости первичных корней слов привело к словотворчеству. Изучение корневых морфем важно и для изучения процессов раннего словообразования. В древние времена в корневых словах доминировали фонологические и морфонологические методы, такие как словообразовательный процесс. Фонологические средства сыграли ведущую роль в создании новых корней слов на этапе, предшествующем изображению.

Ключевые слова: *тюркские языки, комбинатор, протеза, елизия, метатеза, словообразование.*

Baba Maherramly

Combinatorial word formation in root morphemes of Turkic languages

Abstract

The article talks about ancient word creation processes that took place as a result of combinatorial changes in the first words of Turkic languages. The research analyzes the processes of ancient word creation by means of both declension, declension, and sound displacement. The rich facts of Turkic languages prove that word creation processes took place in ancient times. In modern times, the phonetic phenomena considered to be characteristic of combinatorics (dissonance, meta-thesis, increase in sound, sound substitutions) had a derivational function in root words in ancient times and served word creation. Also, initial stretching, syncreticity, fusionalization-asemanticization are among the primary word creation methods. The variation in Turkish word roots was the main source for the creation and formation of new roots later. The emergence of new allomorphs, phonetic differences, and variability in primary word roots resulted in word creation. The study of root morphemes is also important for the study of early word formation processes. In ancient times, phonological and morphonological methods, such as the derivational process, dominated root words. Phonological tools played a leading role in the creation of new word roots in the stage before picturing.

Key words: *Turkic languages, combinator, prosthesis, elision, metathesis, word formation.*

Çapa tövsiyə edən: *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

Rəyçilər: *fil.elm.dok. Aynel Məşədiyeva
fil.elm.dok. Şəbnəm Həsənli-Qəribova*